

КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКА ШТАМПА У СРБИЈИ 1941–1944

Приредио др Александар Стојановић

ФИЛИП ВИШЊИЋ

Београд, 2015.

**„На радним задацима”:
рад на страницама колаборационистичке штампе**

др Зоран Јањетовић

Од априла 1941. године Србија је била окупирана земља. То је значило да су грађанске слободе – које нису претерано поштоване ни током претходног југословенског раздобља – додатно и драстично сужене. Ово се односило и на слободу штампе. Не би било претерано рећи да она практично није постојала. О чему и на који начин се смело писати одлучивала је немачка цензура, односно Пропагандно одељење С.¹ Због тога у избору тема и начину њихове обраде треба пре свега видети интересе немачке окупационе власти, који су понекад изношени прилично неприкривено, а најчешће су били представљени као интерес српског народа. Ово се на мало ком питању видело тако добро као на питању рада. Аутори су по правилу били домаћи новинари, али и политичари који су било у ауторским чланцима, било у својим говорима и изјавама које је штампа преносила, излагали службено становиште режима које је било маска за интересе немачких окупационих власти. Будући да су се главни немачки интереси у Србији, уз неометан саобраћај, тицали снабдевања Рајха сировинама и пољопривредним производима,² јасно је зашто је рад био једно од питања о којима се у јавности тако често говорило. Државни слом, окупација и економске тешкоће које су они изазвали чинили су да потреба рада постане свима јасна. Недостатак радне снаге изазван одвођењем огромног броја ратних заробљеника³ и одлазак стручне радне снаге која је потицала из

¹ Milan B. Matić, *Štampa u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1944*, str. 810.

² Die Wirtschaftslage im Bereich des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien, Jul 1942. Bundesarchiv, Berlin (dalje: BA), R26/VI/692; Jovan Marjanović, „The German Occupation System in Serbia in 1941“, u: *Les systemes d'occupation en Yougoslavie*, Belgrade 1963, str. 272–273.

³ Укупан број ратних заробљеника до данас није са сигурношћу утврђен. Самим тим није поуздано познат ни број Срба међу њима, а поготово не становника територије која се нашла под командом немачког Војног заповедника у окупираној Србији. По неким подацима, у руке сила Осовине и њихових савезника је након Априлског рата дошло између 375.000 и 398.000 југословенских заробљеника (Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 108; Isti, *Istorija Jugoslavije*, I, str. 402.). Новија истраживања показују да је њихов број могао бити између 242.037 и 255.004 особа (Dragan Cvetković, „Stradanje pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima“, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara*, 8, Zagreb 2004, str. 371). Већи део њих, сем Срба и Словенаца, ускоро је пуштен кућама, али додатну тешкоћу у одређивању

југословенских крајева ван територије окупиране Србије (Хрватска, Словенија) или из иностранства, као и одлазак дела квалификоване српске радне снаге на рад у Немачку – чинили су проблем још актуелнијим, посебно у индустрији и рударству.⁴ Државни слом тумачен је моралним падом Срба током две деценије постојања Југославије, услед додира са европском цивилизацијом. Поред одступања од традиционалних српских вредности чојства и јунаштва, слом је приписиван корупцији, која је, уз општи неморал, донела и нерад.⁵ Због тога је обнова била стални рефрен колаборационистичких власти, а она је подразумевала промену менталитета, навика, морала, друштвеног система и културе. Однос према раду такође је био једна од ствари које је, по мишљењу власти требало мењати, и то из економских, моралних и политичких разлога.

У погледу марљивости српског народа, у штампи су се могла наћи два некохерентна схватања. По једном, Срби су били вредан народ, који цени рад.⁶ По другом, марљивост им није била јача страна. Као потврда за друго

броја заробљеника представља чињеница да су се неки Срби, да би били пуштени, изјаснили као припадници других националности, као и то да нису сви заробљеници депортовани за Немачку (Kriegstagebuch /dalje: КТВ/, Bl. 15, 16, Eintrag 26.II 1942. Bundesarchiv/Militärarchiv, Frajburg (dalje: ВА/МА), RW 29/31; Mile Bjelajac, *Između vojske i politike. Biografija Dušana Trifunovića*, Beograd 1997, str. 257–258). По једном немачком извору, у Немачкој је 21. јуна 1941. године било још 181.258 југословенских ратних заробљеника, од тога 90% Срба (Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, str. 78). Српско друштво Црвеног крста је у септембру 1941. године располагало податком о 175.000 српских ратних заробљеника, који је очито потицао из немачких извора. (Српско друштво Црвеног крста, Главни одбор претседнику владе, Кабинету претседника, Београд 15. септембар 1941, ВА, Нда, к. 1а, ф.1, д. 13). О овом питању видети и: Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinuđni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, str. 78–80.

⁴ Wehrwirtschaftsstabs Südosten, КТВ 1. 1. – 30. 6. 1942, Zusammenfassung, Mai 1942. (ВА/МА, RW 29/31); Die Wirtschaftslage im Bereich des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien. Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Jul 1942. (ВА, R 26/VI/692).

⁵ М. Марковић, „Реформа просветне политике”, *Ново време*, 2. децембар 1941, Ђоко Слијепчевић, „Култ рада”, *Обнова*, 1. новембар 1941, стр. 4; Ђоко Слијепчевић, „Поводом дана српске књиге”, *Наша борба*, 1. март 1942, стр. 11; Ђоко Слијепчевић, „Пут Србије”, *Наша борба*, 22. март 1942, стр. 3; Р. Парезанин, „На годишњицу двадесет седмог марта 1942”, *Наша борба*, 29. март 1942, стр. 2; Момчило Ђ. Јанковић, „Васкрс Србије”, *Ново време*, 8. април 1942; „Захтевајмо свуда одговорног Србина”, *Ново време*, 12. мај 1942; „Судбоносне заблуде у васпитању и образовању наше омладине”, *Ново време*, 20. мај 1942, стр. 1; Драгутин К. Јакшић, „Радничка омладина”, *Наша борба*, 26. јул 1942, стр. 9; „Проблем наше духовне оријентације”, *Просветни гласник*, бр. 11/1942, стр. 599–606; Велибор Јонић, „Верност себи”, *Ново време*, 28–29. април 1943; Драгутин Јанковић, „Не грдите огледало”, *Ново време*, 24–25. мај 1942; Дамњан Ковачевић, „Духовна елита”, *Ново време*, 17. август 1942; „Будите Срби и само Срби”, *Ново време*, 6. децембар 1942; „За обнову народних традиција”, *Обнова*, 15. јун 1943, стр. 4; З. П., „Нови пут васпитања”, *Српски радник*, 18. јул 1943, стр. 1.

⁶ Бранко С. Беговић, „Српска народна песма као извор народне снаге”, *Српско село*, 14. фебруар 1942, стр. 1; „Ствара се на широкој основи сеоска омладинска организација која треба да зајамчи напредак нашег села”, *Обнова*, 6. август 1943, стр. 3; Тома Максимовић, „Основ привредног живота”, *Српски радник*, бр. 1, 1943, стр. 2.

схватање посебно су навођени примери омладине, која је, уместо да ради, и после слома проводила време у забави, кафанама, шетњама и на утакмицама.⁷ Због тога су често увођене забране шетње корзоом, седења по кафанама и беспосличарења, о чему је штампа редовно извештавала, односно, преносила таква наређења.⁸ Учесталост и број таквих наредби и забрана говорили су и о томе да се оне нису много поштовале. Забране су вероватно доношене не само да би се повећао радни учинак, већ и да би се спречило окупљање становништва (које би се могло претворити у демонстрације или пружити прилику за агитацију или саботажу) и политизирање – које се на Балкану традиционално одвијало по кафанама.⁹ На одређени начин то је признао и сам председник владе Милан Недић, рекавши: „Да још једном наша омладина не би залутала ми је сада позивамо да ради и стално ћемо јој налазити посао да би је отстранили од свих страшних зала”.¹⁰ Под „лутањем” омладине, колаборационистичке власти сматрале су идејна „лутања” присутна током међуратног раздобља и устанка у лето и јесен 1941. године. Проблем је, међутим, био то што су се власти, истовремено са пропагирањем рада и ограничавањем неких врста доколице, трудиле да створе привид нормалности, што је по дефиницији захтевало одређене облике разоноде. Тако су, убрзо по Априлском рату и успостављању окупационе власти, прорадили биоскопи, позоришта доживела већи процват него икада раније, а радило се и на обнављању спортског живота. Публика, жељна заборава и разоноде, хрлила је како у биоскопе и позоришта, тако и на спортске приредбе.¹¹

⁷ С.О., „Велики одзив обвезника Националне службе”, *Ново време*, 8. март 1942, стр. 7; „Са оваквим особинама не можемо даље!”, *Обнова*, 5. септембар 1942, стр. 3.

⁸ Уп. Д. Вучковић, „После наредбе управника града по београдским кафанама и бифеима има много мање света”, *Ново време*, 3. децембар 1941, стр. 5; „Наредба [Милана Недића бр. 20] о затварању сеоских кафана”, *Ново време*, 7. децембар 1941, стр. 5; „Беспосличење и коцкање забрањено”, *Ново време*, 30. јануар 1942, стр. 4; „Корзо је најзад забрањен!”, *Обнова*, 7. март 1942, стр. 7; „Омладини је забрањена шетња по корзоима”, *Ново време*, 8. март 1942, стр. 7; „Затварање угоститељских радњи у селима”, *Ново време*, 14. март 1942, стр. 4; „Забрањено пијанчење и беспосличење”, *Ново време*, 17. март 1942, стр. 4; „Забрана шетње по корзоу у Чачку”, *Ново време*, 31. март 1942, стр. 4; „Шетачи на корзоу сматрају се за беспосличаре”, *Ново време*, 28. јун 1942, стр. 3; „Забрањено шетање на корзоу”, *Ново време*, 20. децембар 1942, стр. 4; „Забрањено посећивање кафана за време рада”, *Ново време*, 24. децембар 1942, стр. 4; „Забрањено беспосличење”, *Ново време*, 31. децембар 1942, стр. 4; „У Врњцима забрањена шетња корзоом”, *Обнова*, 20. март 1943, стр. 8; „У Трстенику је забрањена шетња корзоом”, *Обнова*, 20. март 1943, стр. 8. Уп. и Наташа Милићевић, Душан Никодијевић (ур.), *Свакодневни живот под окупацијом. Искусство једног Београђанина*, стр. 470.

⁹ Упореди: Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart [1969], стр. 220; Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986, стр. 214.

¹⁰ „Претседник владе излаже сеоским домаћинима наше будуће задатке”, *Обнова*, 15. мај 1942, стр. 5.

¹¹ Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*; Милићевић, Никодијевић (ур.), *Свакодневни живот...*, стр. 52, 91, 141, 284, 363, 366, 388, 421, 426, 435, 469, 484–485, 533.

Критике због лењости понекад нису били поштеђени ни сељаци, који су сматрани најздравијим делом српског народа.¹² Овакве погледе делили су и неки немачки функционери, а будући да је број чланака у којима се осуђују нерад и лењост много бројнији него они у којима се говори о српској радиности, није искључено да су баш они били ти који су српским ауторима сугерисали да пишу у том духу.¹³ Тако је војно-управни надсаветник, референт за употребу радне снаге и политику надница у штабу генералног опуномоћеника за привреду у Србији, Вилхелм Шпаркуле,¹⁴ изјавио да Србија не може очекивати да је Немачка храни, пошто се немачки сељаци труде да исхране Немачку: „Али кад видимо да мушко становништво по селима Србије већ у 9 сати пре подне седи збијено око столова по својим механама и кад се истодобно констатује да се по варошима у исто то доба збијају бескрајни низови света (sic) пред пекарским и месарским радњама, намеће се сваком питање да ли се такво стање не може одстранити сопственом снагом српског народа ако он за то има воље”. Он је констатовао да Србија има бољу климу од Немачке и да би радници, уз мало више ангажовања, могли произвести много више хране, те онда не би бринули о њој.¹⁵

Посебно су значајни били биоскопи, с једне стране као места опуштања и заборава, а с друге као преносиоци пропаганде: не само због филмских журнала који су у њима приказивани, већ и због идеолошких порука појединих филмова. (Упоредити: Вас. Михаиловић, „Јеврејин Зис”, *Наша борба*, 16. август 1942, стр. 15).

¹² Ж. Савић, „Како изгледа данашње наше село”, *Наша борба*, 25. јануар 1942, стр. 5; Идеализацију села и сељаштва види у: Ст. Иванић, „Село, основ новог српског поретка”, *Наша борба*, 18. јануар 1942, стр. 5; „Останите верни земљи својој и својој раду на селу”, *Обнова*, 11. мај 1942, стр. 1; Ст. Иванић, „Село – извор народне мисли”, *Наша борба*, 29. август 1942, стр. 8.

¹³ Емил В. Поповић, „Како да васпитавамо омладину”, *Ново време*, 1. јун 1941, стр. 8; С. Д. Керечки, Рад, *Наша борба*, 19. октобар 1941, стр. 2; Ђ., „Смирнски зејбеци”, *Ново време*, 30. септембар 1941, стр. 3; „Омладина и рад”, *Ново време*, 4. фебруар 1942, стр. 1; М. А. Б., „Омладина и национална служба рада”, *Ново време*, 22. фебруар 1942, стр. 3; „Омладини је забрањена шетња по корзоима”, *Ново време*, 8. март 1942, стр. 7; В. Љ., „У Смедереву је извршена заклетва обвезника Националне службе”, *Ново време*, 1. мај 1942, стр. 4; Миливоје Станисављевић, „Улога рада и реда у васпитању обвезника Националне службе за обнову Србије”, *Обнова*, 27. мај 1942, стр. 6; „Обреновачка омладина на корисном послу”, *Обнова*, 29. август 1942, стр. 5; „Обавеза рада”, *Обнова*, 20. фебруар 1943, стр. 5; „Рад као вредност”, *Српски народ*, 20. фебруар 1943, стр. 3; „Племство рада”, *Обнова*, 16. март 1943, стр. 3; „Рад за обнову Србије и будућност Европе”, *Српски народ*, 20. март 1943, стр. 1; „Радом у Бору наша омладина доприноси стварању нове Европе”, *Српски народ*, 27. март 1943, стр. 7; „Свест обвезника службе рада”, *Српски народ*, 17. април 1943, стр. 4; „Кроз Националну службу, створимо новог српског оmlадинца”, *Ново време*, 11. октобар 1943, стр. 4; Ђ., „Какви су образовани људи потребни нашем селу”, *Српско село*, 10. септембар 1943, стр. 1.

¹⁴ Wilhelm Sparkuhle (1905) некадашњи службеник Земаљског уреда рада у Дортмунду, током рата референт за питања радне снаге у Вермахту (Arming-Reichert, Verwaltungs-Jahrbuch für die Beamten und Angestellten der Arbeitseinsatzverwaltung 1942/43, Bd. 2, str. 43 i 293).

¹⁵ „Задачи употребе радне снаге у Србији”, *Ново време*, 10. август 1941, стр. 3; „Војни управни надсаветник о задацима употребе радне снаге у Србији”, *Обнова*, 9. август 1941, стр. 3.

Рад за обнову Србије и завређивање места у „Новој Европи“

У другом делу наведене изјаве, дакле, и сам надсаветник признао је да се гужве пред пекарама и месарама не стварају зато што су људи докони, већ зато што је владала оскудица хране.¹⁶ Он је оптужио и рударе да занемарују посао, тј. да у рудницама постоји мањак радне снаге, док бивши рудари више воле да „лову у мутном”. Шпаркуле је већ тада најавио увођење обавезног рада: „Број оних којима се сазнање о вредности рада мора наметнути од стране државе у Србији је врло знатан. Општа радна обавеза за сво мушко становништво од 17 до 45 година живота, уколико се не налази већ у неком редовном запошлењу, показаће се убрзо као најефикасније васпитно средство за нову свест о својој народној заједници”. Ова изјава о обавезном раду веома је значајна,

особно ако се има у виду каснији развој догађаја и пропагандне активности српских колаборационистичких власти, који наводе на закључак да су немачке власти стајале иза свега.¹⁷

Што се самог појма рада тиче, он је схватан двојачко, у ширем и ужем значењу. У најширем значењу, рад је подразумевао свако делање у циљу националног препорода – културног, друштвеног, идејног и економског.¹⁸ У ужем смислу, овај појам подразумевао је конкретан физички рад – било у циљу стварања неке привредне користи, било као васпитно средство. Ове две функције рада биле су испреpletане, тако да је често била ствар избора писца чланка на који ће од поменутих аспеката ставити већи нагласак.¹⁹

Како год схваћен, рад је заузимао једно од почасних места у новој идеологији палингнетског национализма, коју су колаборационистичке власти почеле да шире. По њиховом схватању, рад је био част и дужност

¹⁶ О хроничној недостацици хране, одеће, обуће и огрева, на чије набављање су становници градова морали да троше велики део свог времена и енергије, поред бројних чланака в. и: Милићевић, Никодијевић (ур.), *Свакодневни живот...*, passim.

¹⁷ Немачке власти се нису либиле да за ad hoc послове скупљају људе са београдских улица и кафана. (Милићевић, Никодијевић (ур.), *Свакодневни живот...*, passim).

¹⁸ Ђ. Сп., „Радни фронт интелигенције”, *Обнова*, 13. новембар 1941, стр. 3; Владимир Велмар-Јанковић, „Опоредења”, *Обнова*, 6–9. јануар 1942; „Наредба старешине Српске заједнице рада”, *Ново време*, 1–2, мај 1943, стр. 1.

¹⁹ Симеон Керечи, „Смисао Националне службе за обнову Србије”, *Наша борба*, 1. фебруар 1942, стр. 2.

сваког припадника народне заједнице.²⁰ У складу с антикомунистичком идеологијом, која је уз национализам била главна саставница новог светоназора, тврдило се да су марксисти срозали углед рада, учинивши га робом

и прогласивши радника за најамну радну снагу.²¹ Због тога је требало вратити достојанство раду, а раднику обезбедити признато место у „народној заједници”.²² Више пута наглашавано је да ће у новом и праведнијем друштву, које се наводно изграђивало, положај појединца у друштву одређивати његов рад, а не имовно стање.²³ Рад је као такав требало да донесе национални препород. То тврђење понекад је комбиновано са уверавањем да су Срби, изгубивши на бојном пољу, свој положај могли да поправе само радом.²⁴ Другим речима, марљивим радом српски народ је требало да обезбеди место у Новој Европи и, најзад, слободу. Оправдање за то налажено је у чињеници да је Немачка наводно водила рат за одбрану Европе

од комунизма, а да је задатак оних народа који у тој борби нису учествовали с оружјем у руци био да својим радом помогну Немцима.²⁵ То се одно-

²⁰ Ђоко Слијепчевић, „Наш социјални идеал”, *Наша борба*, 28. септембар 1941, стр. 2; Милорад Марчетић, „Радна служба”, *Просветни гласник*, бр. 1–2/1942, стр. 91; В. Ј. Мандић, „Органско решење социјалног проблема”, *Наша борба*, 31. мај 1942, стр. 10.

²¹ „Потребно је подићи част раду до највишег закона народне заједнице”, *Ново време*, 6. јун 1941, стр. 1–2; Ђ. Слијепчевић, „Проблеми наше школе”, *Обнова*, 14. новембар 1941, стр. 4; Д. С. В., „План рада Националне службе”, *Ново време*, 15. март 1942, стр. 5; „Племство рада”, *Обнова*, 16. март 1943, стр. 3; З. П., „Нови пут васпитања”, *Српски радник*, 18. децембар 1943, стр. 1.

²² Ђоко Слијепчевић, „Наш социјални идеал”, *Наша борба*, 28. септембар 1941, стр. 2; Драгутин К. Јакшић, „Радничка омладина”, *Наша борба*, 26. децембар 1942, стр. 9; Милан Недић, „Ново доба”, *Српски радник*, 20. јун 1943, стр. 1. Већ сам избор речи показује изворе ове идеологије: термин „народна заједница” преузет је из немачког језика (Volksgemeinschaft), где су нацисти инсистирали на њему.

²³ С. Д. Керечки, „Рад”, *Наша борба*, 19. октобар 1941, стр. 2; „Српски народ хоће мир, он хоће ред, хоће рад!”, *Ново време*, 1. децембар 1942, стр. 3; В. Ј., „Српски народ мора да живи вечно” – рекао је генерал Недић поздрављајући госте, *Обнова*, 23. мај 1942, стр. 5; „Рад и обнова Србије”, *Српски радник*, 1. јул 1943, стр. 1; „Напредно село – здрава и јака држава”, *Ново време*, 15. фебруар 1944, стр. 2.

²⁴ Ђ. Сп. „Радни фронт интелигенције”, *Обнова*, 13. новембар 1941, стр. 3; Војин Пуљевић, „Наш нерад – наша штета”, *Обнова*, 28. новембар 1941, стр. 3; Ђ. Слијепчевић, „Пут рада”, *Обнова*, 21. јануар 1942, стр. 3; „Шансе Србије за нови европски поредак”, *Наша борба*, 26. јул 1942, стр. 4; В. Ј., „Рад и само рад, може нам вратити оно што је изгубљено”, *Обнова*, 9. март 1943, стр. 5.

²⁵ „Ми радну снагу морамо дати у интересу данашње и сутрашње Србије”, *Ново време*, 2. март 1943, стр. 3; „У интересу је народа да удовољи свим обвезама” (sic), *Ново време*, 2. март 1943, стр. 3; „Тешка оптужба против гробара Србије”, *Ново време*, 26. март 1943, стр. 3; „Заједнички рад – заједничка будућност”, *Ново време*, 30. март 1943, стр. 3.

сило не само на рад појединаца у сопственој земљи, већ и на одлазак на рад у Рајх. Ова пропагандна теза потицала је из немачких извора, а свакоме ко је мислио својом главом њена интенција морала је деловати доста прозирно: јасно је било да је Немачка та која је својим нападом на СССР омогућила „комунистичкој опасности” да угрози Европу, односно да је Трећи рајх био тај који је многим европским народима избио мач из руке. У српском случају, рад у корист Немачке представљан је с једне стране као помоћ заједничком европском ратном напору против комунизма, а с друге као прилика да се Срби искупе за непромишљене поступке из 1941. године (пуч 27. марта и устанак у лето те године).²⁶ Баш као што је положај појединца у новом друштву требало да зависи од рада, тако је исто рад одређивао и положај одређеног народа у хијерархији народа „Нове Европе“ која се стварала.²⁷ У једном чланку је чак драматично речено да само радом српски народ може да поврати право на опстанак.²⁸

На домаћем плану, рад је имао вишеструку вредност. Пре свега, он је био једино средство које је могло да обезбеди опстанак српског народа. Ову тезу није било потребно посебно доказивати: свима је било јасно да треба засејати поља, прикупити жетву, ископати угаљ за електране, индустрију и грејање итд. Међутим, поред ове очите економске функције, рад је имао и свој политички и васпитни значај. Његов политички значај огледао се у потреби да се ради уместо да се политизира по кафанама, критикује власт или чак активно делује против ње. Овај политички аспект рада био је важан и због економских и политичких очекивања немачких окупатора, који су били заинтересовани како за производњу, тако и за очување реда и мира. Јасно је да се с политичким разматрањима ове врсте није могло изаћи у јавност.

Када је у питању омладина (тј. будућност народа), васпитни значај рада био је далеко испред економског – иако ни овај други није био сасвим занемарљив. По преовлађујућем схватању, омладина је током 22 године постојања Југославије била препуштена сама себи. Школски систем давао је гомилу непотребних чињеница, стварао будући интелектуални пролетаријат, развијао материјалистичко схватање живота, индивидуализам и себичност, а занемаривао васпитање омладине у здравом националном и

²⁶ „Рад у интересу народа мора нам чинити част и задовољство”, *Ново време*, 13. март 1943, стр. 3; „Смисао априлске катастрофе”, *Ново време*, 6. април 1943; „Рад и обнова Србије”, *Српски радник*, 1. јул 1943, стр. 1.

²⁷ „Обавеза рада”, *Обнова*, 20. фебруар 1943, стр. 5; „Српски народ осуђује пуч од 27. марта – дело паклене завере заграничних сила”, *Ново време*, 28. март 1943, стр. 3; „Наш је спас у враћању Срба Српству”, *Ново време*, 14. април 1943; „Наредба старешине Српске заједнице рада”, *Ново време*, 1–2. мај 1943, стр. 1; „Да будете првоборци и апостоли рада”, *Ново време*, 18. јануар 1944, стр. 2; „Напредно село – здрава и јака држава”, *Ново време*, 15. фебруар 1944, стр. 2. И искупљење путем рада и обезбеђивање места за Србе у новој Европи, захваљујући раду, наговестио је надсаветник Шпаркуле у својој изјави за штампу. (Уп. „Задаци употребе радне снаге у Србији”, *Ново време*, 10. август 1941, стр. 3; „Војни управни надсаветник о задацима употребе радне снаге у Србији”, *Обнова*, 9. август 1941, стр. 3.)

²⁸ „И опет ћеш постати домаћин!”, *Ново време*, 30. октобар 1941, стр. 3.

патриотским духу.²⁹ Због тога се део омладине уклапао у преовлађујућу атмосферу корупције, нерада и неморала, док је идеалистички настројен део младих, лишен „правилног” усмеравања, углавном потпадао под утицај левичара, посебно комуниста. Због тога су колаборационистичке власти прионуле на преваспитавање „заблуделе” омладине у духу новог времена,³⁰ сматрајући да су два основна средства за постизање жељеног циља реформа целокупног школског система и рад.³¹ Овај други, додуше, из претежно економских разлога наметнут је и школској деци (која су обрађивањем школских башти и других, до тада необрађених површина, добијала дефицитарно поврће за ђачке кухиње у којима су се хранили сиромашни ученици), али је због социјалног момента имао и васпитни карактер.³² Ђаци су бивали ангажовани и за чишћење снега.³³

Васпитни карактер у много већој мери имао је рад у склопу Националне службе за обнову Србије (НСОС), која је основана крајем 1941. године.³⁴ Иако је било предвиђено да њени обвезници буду сви мушкарци од 17 до 45 година, служили су само омладинци – на које је требало васпитно деловати.³⁵ Дакако, васпитни циљеви су, као и увек, били тесно пове-

²⁹ Др Н. Маринковић, „Само препорођена школа може васпитати нашег новог човека”, *Обнова*, 1. август 1941; Радослав Св. Павловић, „Народна и васпитна школа”, *Наша борба*, 7. септембар 1941, стр. 6; Јел. Милосављевић, „А наш Универзитет?”, *Наша борба*, 14. септембар 1941, стр. 6; „Од чега пати наша школа”, *Обнова*, 7. новембар 1941, стр. 4; Сл., „Констатација и путоказ”, *Обнова*, 21. мај 1942, стр. 5; Данило Вуловић, „Васпитавати за радостан творачки рад кроз моралне навике и вршење националне дужности”, *Просветни гласник*, бр. 3–4/1942, стр. 229–231, 237; Светислав Спанаћевић, „Нови задаци наше просветне политике”, *Просветни гласник*, бр. 12/1942, стр. 662.

³⁰ О просветној политици колаборационистичких власти видети: Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 393–425.

³¹ Димитрије Најдановић, „Основни проблеми наше просвете”, *Просветни гласник*, бр. 1–2/1943, стр. 10; „Рад Министарства просвете на васпитању омладине и просвећивању народа”, *Обнова*, 3. децембар 1943, стр. 3.

³² М. К., „За радну службу у средњој школи”, *Обнова*, 19. септембар 1941, стр. 4; „Наша омладина на послу”, *Обнова*, 14. мај 1942, стр. 6; Зл. М. Саватић, „Омладина на послу”, *Обнова*, 31. мај 1942, стр. 4; „Министар просвете обишао је ђачку радну службу београдских грађанских школа”, *Обнова*, 8. јун 1942, стр. 4; „Жива активност лесковачке средњошколске службе рада”, *Обнова*, 10. јун 1942, стр. 6; „Ђаци грађанске школе обрађују поља”, *Обнова*, 12. јун 1942, стр. 4; Зл. М. С., „Ваљевци су прегли да обраде све слободне површине земљишта”, *Обнова*, 19. јун 1942, стр. 4; М. Симић, „Успех ђачких радних чета на обрађивању земље у Нишу и околини”, *Обнова*, 16. јул 1942, стр. 4; „Ученици београдских средњих школа вредно обрађују слободно земљиште”, *Обнова*, 24. март 1943, стр. 4.

³³ Милићевић, Николијевић (ур.), *Свакодневни живот*, 123–126, 148.

³⁴ Ђ. Сл. „Организовање Националне службе за обнову земље”, *Обнова*, 28. јануар 1942, стр. 6; „Младост ће радом и дисциплином остварити нову Србију”, *Обнова*, 2. фебруар 1942, стр. 5; Милорад Марчетић, „Радна служба”, *Просветни гласник*, бр. 1–2/1942, стр. 91; „Путем реда и рада”, *Обнова*, 26. март 1942, стр. 5; Вас. Михаиловић, „Омладина и препород нације”, *Наша борба*, 28. март 1942, стр. 9; „Национална служба као фактор националне и привредне обнове земље”, *Обнова*, 11. април 1944, стр. 3.

³⁵ Старија годишта слана су на „обавезни рад” (Janjetović, *n. d.*, 126–150, 156–162). Служба у НСОС могла се, дакле, схватити и као припремање омладинаца за ту другу, озбиљнију радну обавезу.

зани са политичким и економским циљевима. Чињеница да су прави иницијатори организације НСОС били немачки функционери, јасно говори о томе у чијем интересу је, у крајњој линији, омладину требало преваспитавати.³⁶ Одслужење рока у НСОС-у било је обавезно, а без њега се није могао уписати факултет, нити добити место у државној или општинској управи. Национално васпитање омладине одвијало се кроз политичко-идеолошка предавања и културне приредбе које су организовали обвезници, али је рад истицан као одлучујуће васпитно средство. Овакав васпитни метод требало је посебно да приближи физички рад градској омладини, која је чинила већину позваних обвезника,³⁷ као и да је научи да га цени.³⁸ Поред тога, заједнички рад омладинаца из свих друштвених слојева требало је да избрише социјалне разлике³⁹ (што је жеља сваког национализма) и да зближи омладину са села и из града, што је била посебна српска потреба.⁴⁰ Међутим, изгледа да ни после три године Недићевог режима школско

³⁶ НСОС организована је по узору на немачку радну службу која је прво основана као добровољна 1931. године, ради сузбијања незапослености. Четири године касније, нацисти су увели обавезно шестомесечно служење за младиће од 18 до 25 година, а касније и за девојке (Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 480; Dieter G. Maier, *Anfänge und Brüche der Arbeitsverwaltung bis 1952. Zudem ein kaum bekanntes Kapitel der deutsch-jüdischen Geschichte*, Brühl/Rheinland 2004, str. 83–85; Richard Grunberger, *The 12-Year Reich. A Social History of Nazi Germany 1933–1945*, p. 25, 154, 280, 289; James Taylor, Warren Shaw, *A Dictionary of the Third Reich*, London, Glasgow, Toronto, Sydney, Auckland 1988, p. 213; Friedmann Bedürftig, *Drites Reich und Zweiter Weltkrieg. Das Lexikon*, München, Zürich 2004, str. 405–406.) Иницијатор стварања Националне службе за обнову Србије био је шеф Војноуправног штаба др Харалд Турнер, који је желео да се докона радна снага уклони с улица и искористи за мелиорационе радове у корист Вермахта (*Zbornik NOR-a*, том I, књ. 4, Београд 1954, str. 269). По другој верзији, иницијативу је дао генерални опуномоћеник за привреду у Србији, Франц Нојхаузен (Schlarf, *n. d.*, 214). Сва неоригиналност НСОС показана је и прославом рођендана оснивача немачке радне службе (Reichsarbeitsdienst, RAD) Константина Хирла, којој је присуствовао и њен изасланик при НСОС-у, Сеп Прагер (Sepp Prager). Видети: „Признање духовном творцу школе рада, једне од највећих организација данашњице и будућности”, *Обнова*, 24. фебруар 1944, стр. 4. О НСОС видети: Janjetović, *n. d.*, 187–205.

³⁷ Градски омладинци чинили су чак око 42% обвезника позваних на одслужење рока у НСОС-у, иако је градско становништво у Србији било заступљено са свега 15 до 20 посто од укупног становништва. (Janjetović, *n. d.*, 195). Разлог за то лежао је у већој запослености сеоске омладине пољопривредним радовима и потенцијално већој опасности која је претила од више исполитизоване градске омладине.

³⁸ Мирослав Перан, „Темељи нове Србије”, *Наша борба*, 31. мај 1942, стр. 12.

³⁹ „Улога реда и рада у васпитању обвезника Националне службе за обнову Србије”, *Обнова*, 27. мај 1942, стр. 6.

⁴⁰ Јаз који је делио село и град био је у Србији до Другог светског рата изузетно велик, услед експлоатације села од стране градског чиновништва, банака и трговаца. Током окупације, село се (како су варошани веровали) светило претераним ценама животних намирница (иако су високе цене биле условљене и сасвим објективним разлозима). Упоредити: М. Јевтић, „Село и град”, *Наша борба*, 5. октобар 1941, стр. 6; Рад. Станковић, „Село и град”, *Наша борба*, 18. јануар 1942, стр. 2; Ђ. Сл., „Брига за наше село”, *Обнова*, 5. мај 1942, стр. 3; В. Ј. Мандић, „Неоправдане критике”, *Наша борба*, 29. август 1942, стр. 12; Р., „Више свести и осећаја одговорности”, *Српско село*, 17. октобар 1942, стр. 1; Р., „Извршити своју дужност”, *Обнова*, 3–5. јун 1944, стр. 5

и радно преваспитавање омладине није било претерано успешно, јер се „Обнова” само месец дана пре ослобођења Београда жалила да престоничка омладина препродаје шибице и биоскопске карте, пуши и коцка се.⁴¹ У условима опште ратне пометње, слабљења окупаторске власти и заузетости домаће раскрчавањем рушевина после савезничких бомбардовања и борбом против надирућег комунистичког противника, јасно је да је васпитање омладине – радно и свако друго – поново гурнуто на маргину. Диригована штампа, наравно, тај васпитни неуспех није смела да коментарише, већ је могла само да га региструје.

Увођењу Националне службе за обнову Србије мало је претходило увођење обавезног рада. То је учињено Уредбом о обавезном раду и ограничењу слободе упослења од 14. децембра 1941. године.⁴² Она је представљала други вид остваривања увођења радне обавезе, које су немачки и српски званичници наговештавали од средине године. Уредбом је било забрањено да се у одређеним погонима отпуштају и примају нови радници без одобрења власти.⁴³ Такође, она је налагала да се особе између 17 и 45 година старости које су током претходне три године барем четири месеца радиле као стручни радници у одређеним погонима или привредној грани, а у тренутку доношења уредбе бавиле су се другим пословима, морају пријавити властима ради евиденције. Поред тога, било је предвиђено да се сви држављани стари између 17 и 45 година, без обзира на запослење, могу позвати на рад у одређеним погонима и привредним гранама. Трајање тог рада није требало да прелази шест месеци. Уредба је уведена пре свега да би се добила радна снага за рударство, које је било у недостатку.⁴⁴ Током наредне две године, у Србији, која је у војном погледу, углавном била умирена, слање на обавезан рад у руднике Бор, Костолац и др., као и на градилишта око њих, биће, уз бригу око спровођења планске пољопривреде и откупа пољопривредних производа, главни економски задатак, који су колаборационистичке власти спроводиле у интересу окупатора.⁴⁵ С обзиром на то да је по српским рудницима радило више десетина хиљада обвезника,⁴⁶ на први поглед може изгледати зачуђујуће да штампа током готово

⁴¹ „Омладина без надзора”, *Обнова*, 21. септембар 1944.

⁴² „Уредба о обавезном раду и ограничењу слободе упослења”, *Службене новине*, 30. децембар 1941, стр. 1–2.

⁴³ У Немачкој је одговарајућа уредба донета на самом почетку рата (Dragan Aleksić, „Prinudni rad u Srbiji u Drugom svetskom ratu”, u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951*, Zagreb 2010, str. 136).

⁴⁴ Bemerkungen von Herrn Ministerialdirektor Dr. Bergmann zu seinem Bericht über Jugoslawien aus dem Jahr 1946. (BA, R 261/VI/1353); Aleksić, „Prinudni rad...”, 142. У напред цитираној изјави Вилхелма Шпаркулеа већ је споменуто наводно избегавање рудара да наставе да раде у својој струци.

⁴⁵ Janjetović, *n. d.*, 130–150, 156–162.

⁴⁶ Крајем 1943. године у српским рудницима радило је око 30.000 радника (Tomislav Rajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941–1944*, Beograd 1989, str. 164). Нису сви они били радни обвезници, тј. међу њима је било и ратних заробљеника и депортираца из других земаља, као и професионалних рудара из Србије и Немачке.

годину дана није о томе писала. Треба претпоставити да се није хтела скрелати пажња јавности на тај феномен, који је јасно нарушавао привид нормалног стања и преокупираности судбинским политичким питањима. Међутим, чињенице да је обавезним радом био обухваћен велики број људи, као и да су многи који су за њега били регрутовани – побегли, свакако су допринеле томе да се у народу о радној обавези почело свашта говорити, тако да је после истрајног готово једногодишњег ћутања, штампа ипак морала проговорити о овом феномену.

Први чланак на ту тему изашао је тек 30. децембра 1942. године и говорио је о посети министра социјалне политике и народог здравља, инж. Стојимира Добросављевића, постројењима у Костолцу, Пожаревцу, Петровцу, Жагубици, Бору, Зајечару и Параћину, где су радили обвезници. Према писању листа, министар је хтео лично да види под каквим условима обвезници живе и раде. По оцени министра, радници су били смештени у хигијенски одговарајућим условима, а добијали су „физиолошки састављену храну у довољним количинама, укусну и разноврсну”. Уз то се, по његовом мишљењу, с радницима поступало добро и били су добро плаћени, у складу са важећом тарифом. Предузећа код којих су обвезници били запослени наводно су водила евиденцију о томе када ком обвезнику истиче рок одслужења, старајући се притом да се за сваког благовремено обезбеди замена.⁴⁷ Овај чланак један је од оних чију је истинитост лако побити мноштвом постојећих доказа из других извора: с радницима се грубо, некад и сурово поступало, били су (чак и за тешке ратне услове) бедно смештени, лоше храњени, те нередовно и слабо плаћени, тако да су имали чак додатне трошкове да би себи побољшали недовољну исхрану и надоместили поцепане и уништене делове одеће и обуће. Исто тако, замене су (посебно током 1943. и 1944. године) јако касниле, због чега је рок службе обвезницима неретко самовољно продужаван и за више месеци.⁴⁸ Ништа од овога министар није видео: или зато што су му подређени приказали улешану слику или пак зато што није хтео да види. С обзиром на праксу цензуре и мењања не само новинарских текстова, већ и изјава и саопштења самог Милана Недића,⁴⁹ уопште не треба искључити ни могућност да су евентуалне критичке примедбе министра Добросављевића потпуно „ретуширане” и изврнуте у своју супротност. Оно што је лист пренео као конкретне замерке министра односило се на недовољно пажљив избор обвезника који су слати на рад и на неинформисаност обвезника о природи обавезног рада. По новинском извештају, министар је истакао да се није радило ни о каквој казни на неодређено време, већ о обавези која је била налик војној, само је три пута краће трајала. Указао је притом и на то да је обаве-

⁴⁷ „Обавезни рад – школа нашег будућег радника”, *Ново време*, 30. децембар 1942, стр. 3.

⁴⁸ Упоредити: Janjetović, *n. d.*, 163–177.

⁴⁹ Упоредити: „Пега конференција чланова српске владе са окружним начелницима”, Београд, 7. фебруар 1942, ВА, Нда, к. 1а, ф. 2, д. 37.

зан рад, за разлику од војне службе, био продуктиван, а није пропустио да спомене ни његову васпитну улогу: по њему, на обавезном раду људи су се васпитавали стручно и духовно, постајући тако конструктивни чланови друштва. Све то их је припремало за преузимање одговорности после преласка друштва на планску привреду – о чему се иначе доста говорило и писало као о једном од будућих темеља Нове Србије. Иако је Добросављевић истакао да није посреди никаква казна, оно што је рекао о васпитном дејству обавезног рада заиста подсећа на циљеве који се постављају у преваспитавању кажњеника. Ако се узме у обзир да су на рад слати већ одрасли и зрели људи, утисак да је одслужење рока обавезног рада нека врста робије, постајао је још јачи.

По писању „Новог времена”, министар је наредио да се одмах по приспећу замена, врате кући они појединци који су дошли неспремни, те да се неспособни радници више не шаљу.⁵⁰ Он је у Бор наводно послао и две санитарске екипе и наредио опремање болнице која би ојачала тамошњу здравствену службу пред предстојеће веће радове. Дакле, упркос углавном похвалном виђењу које је презентовано у тексту, кроз чланак се провукло и неколико немиких чињеница које су до тада, свакако, биле познате већини становника Србије (нпр. слање неспособних и неопремљених радника).

Појава овог чланка означила је преокрет у односу штампе према обавезном раду. Од почетка наредне године, почели су да се појављују кратки позиви власти обвезницима, у којима је прећено да ће они који се не одазову бити кажњени као дезертери.⁵¹ Шта је та казна у ратним условима могла да значи, остављено је читаоцима да се досете. Упоредо с тим, појавио се низ похвалних чланака о условима живота и рада у Бору (који је био највеће радилиште и синоним за обавезан рад). Била је посреди типична пропагандна кампања, будући да је цела серија чланака објављена у року од свега неколико дана. Већ сама та чињеница указивала је на то да је цела акција смишљена у једном центру и да је усмеравана из њега, а хвалоспевни тонови су то накнадно потврђивали. Писало се о наводно одличним платама. Поред тога, инсистирало се на томе да је обавезан рад грађанска обавеза коју треба испунити како би свима било боље.⁵² Другим речима, била је то

⁵⁰ Међутим, пракса слања радно неспособних појединаца је настављена, јер су локалне власти слале кога су могле, како би испуниле задату квоту (Уп. „Виши саветник Шпаркуле министру унутрашњих послова”, Београд, 10. мај 1943, ВА, Нда, к. 34а, ф. 5, д. 36).

⁵¹ Уп. *Ново време* од 4., 12., 28. фебруара 1943. и 7., 9., 13. и 20. марта 1943. године.

⁵² „Бор – метропола рада у Србији“, *Обнова*, 1. фебруар 1943, стр. 6; „Један од најснажнијих покрета рада у нашој земљи”, *Ново време*, 6. фебруар 1943, стр. 3; „Како живе радници на обавезном раду у Бору”, *Ново време*, 19. март 1943, стр. 3; Ј. М. Ћопић, „Од Београда до Бора”, *Обнова*, 20. март 1943, стр. 5; Владан Сотировић, „У возу с обвезницима обавезне службе рада”, *Ново време*, 21. март 1943, стр. 3; Ј. М. Ћопић, „У Бору, метрополи рада у Србији”, *Обнова*, 22. март 1943, стр. 5; Владан Сотировић, „Први сусрет са рударским градом”, *Ново време*, 23. март 1943, стр. 3; Исти, „Како живе радници у највећем рударском граду у Србији”, *Ново време*, 24. март 1943, стр. 3; „Данас је отпутовала у Бор пета група обвезника службе рада”, *Обнова*, 26. март 1943, стр. 5; „Истина о Бору”, *Ново време*, 26. март 1943, стр. 4; Владан Сотировић, „Интелектуалци који раде добровољно”,

примена у пракси максиме о спасоносној улози рада у обнови Србије. Пропагандна кампања требало је да прикрије и ако може преокрене чињеницу да је одзив обвезника био недовољан, као и то да је 50–60% обвезника бежало још током транспорта, пре приспећа на радилишта.⁵³ Био је ово сјајан пример тога како се „прозор у свет најбоље може затворити новинама” (Stanisław Jerzy Lec).

Међутим, упркос синхронизованом хору похвалних гласова (некад стављаних и у уста самих обвезника), ауторима се омакао, а цензури промакао и понеки податак који је пажљивијим читаоцима (уколико већ нису имали информације из прве руке) омогућавао да закључе да у Бору и на другим радилиштима није све било баш тако ружичасто. Тако се у извештају о закључцима конференције у Београду о слању обвезника на рад, на којој су учествовали представници више заинтересованих министарстава, самосталних надлештава, принудних струковних удружења, Окружног уреда за осигурање радника, Српске заједнице рада, Берзе рада итд., поткрала и ова реченица: „Општина Града Београда предузела је и предузеће све да надлежни *поправе* смештајне и остале прилике рада како би сви ти услови одговарали *основним* потребама”⁵⁴ (истакао З. Ј.). У репортажи Л. М. Ћопића о путовању групе београдских обвезника у Бор наводи се између осталог да ће се београдска општина постарати „да буде обезбеђено оно што је *најнужније* за живот и правилан рад на појединим радилиштима”⁵⁵ (истакао З. Ј.). Посредну, али јасну потврду да су услови живота на радилиштима били тешки, читаоци штампе могли су да добију и читајући повремене вести о помоћи у храни, одећи и новцу, које су поједине имућније општине слале својим обвезницима или давале њиховим породицама.⁵⁶ Иако је требало да такве вести подстакну људе на солидарност, оне су истовремено указивале на тегобе обавезног рада.

Ново време, 26. март 1943, стр. 4; Исти, „Београђани су својски прионули на посао”, *Ново време*, 28. март 1943, стр. 4; Исти, „Како се радници осећају на раду”, *Ново време*, 30. март 1943, стр. 3.

⁵³ „Шеф Српске државне безбедности Драги Јовановић генералу Мајснеру”, Београд, 21. март 1943, ВА, Нда, к. 117, ф. 1, д. 11; „Министар социјалне политике и народног здравља инж. Стојимир Добросављевић, министру унутрашњих послова”, Београд, 1. фебруар 1943, ВА, Нда, к. 107, ф. 3, д. 1. Овај проблем ни касније нису успевале да реше ни немачке ни српске власти, а камоли штампа (Уп.: Bemerkungen von Herrn Ministerialdirektor Dr. Bergmann zum 3. Bericht über Jugoslawien aus dem Jahre 1946. /ВА, R 261/VI/1354/; Dritter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Januar 1944. /ВА/МА, RW 40/99./)

⁵⁴ „Обавезни рад је дужност свију грађана”, *Ново време*, 20. фебруар 1943, стр. 3; „Обавезни рад је дужност свих грађана а принудни рад казна за оне који се оглуше о своју грађанску дужност”, *Обнова*, 20. фебруар 1943, стр. 5.

⁵⁵ Л. М. Ћопић, „Од Београда до Бора”, *Обнова*, 20. март 1943, стр. 5.

⁵⁶ Видети нпр.: „Један леп пример”, *Обнова*, 24. новембар 1942, стр. 5; „Крушевљани за своје суграђане на обавезном раду”, *Обнова*, 21. мај 1943, стр. 4; В. Ј., „Рад, и само рад, може нам вратити оно што је изгубљено”, *Обнова*, 9. март 1943, стр. 3; „Прве групе обвезника одлазе на обавезан рад”, *Српски народ*, 13. март 1943, стр. 6; „Београдска општина за обвезнике у Бору”, *Обнова*, 7. децембар 1943, стр. 5.

У целини узевши, писање штампе није могло много да постигне у формирању лажно позитивне слике са радилишта, првенствено зато што су обвезници, по судару са стварношћу на радилиштима, о томе извештавали своје рођаке, пријатеље и познанике. Упркос улепшаним новинским извештајима, немачке власти су морале да закључе: „Бор, како се може замислити, код Срба ужива најгори глас. Службена обавеза у Бору је за Србе гора од робије. Многи обвезници избегавају ову обавезу тако што радије пребегавају устаницима”.⁵⁷ За разлику од обавезног рада, о коме је штампа ћутала дуго после његовог увођења, већ од лета 1941. године дневни и недељни листови били су пуни чланака о добровољном одласку радника на рад у немачки Рајх. Као и у случају новинске кампање посвећене обавезном раду, и овде је била посредни акција власти за прикупљање што већег броја радника спремних да се упуте на рад у Немачку. Немачке власти

желеле су да до краја 1941. године пошаљу у Рајх 75.000 радника способних за најтеже физичке послове.⁵⁸ Акцију врбовања у јавности је покренуо већ цитирани надсаветник Шпаркуле својим говором на београдском радију 1. јула 1941. године, који је сутрадан пренела штампа.⁵⁹ Том приликом надсаветник је устврдио да је у Србији после Априлског рата порасла незапосленост, посебно кад су у питању били интелектуалци. Најавио је да се они морају преквалификовати, а да ће се незапосленима отворити могућност привременог запошљавања у Немачкој. Рекао је да се ово неће односити на запослене у рударству, а после анализе, из тих планова били су изузети и радници у другим виталним привредним гранама. Само два дана касније за Немачку је отпутовала прва

Врбовање радника за одлазак у Немачку
„Коло“ 18. јул 1942. године

група од око 1000 добровољних радника. То је штампа дало шлагворт за писање о одличним условима рада у Рајху, који су подразумевали плате од 100 динара дневно, уз 48-часовну радну недељу и још боље награђивање прековременог рада, а све то уз умерене трошкове смештаја у фабричким

⁵⁷ Militärbefehlshaber Südost, der Chef der Militärverwaltung, Abteilung Arbeit, Zweigstelle Bor, an Militärberehlshaber Südost, der Chef der Militärverwaltung, Abteilung Arbeit, Bor, 39.IV 1944 (AJ, 110–598/648.)

⁵⁸ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 314; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, II. Kvislinška uprava 1943–1944*, стр. 62; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975, стр. 165.

⁵⁹ Радна снага у Србији, *Ново време*, 2. јул 1941, стр. 3.

становима, као и добру и обилну хране у фабричким кантинама. Писано је да ће радници имати осам слободних дана годишње и повећане наднице за Божић, Ускрс и Нову годину. Напоменуто је да су ожењени уз надницу добијали и додатак од 1,5 РМ дневно за жену и децу. У првом чланку те врсте наглашено је да су с прву групу транспортованих радника углавном чиниле сиромашне занатлије разних струка, а притом је изражена нада да ће ти људи радом у Рајху успети да збрину своје породице.⁶⁰

За разлику од других чланака који су се бавили радом, чланци посвећени одласку на рад у Немачку били су лишени идеализације рада као таквог. У њима је рад представљен онако како га је и доживљавала велика већина људи у либералној капиталистичкој економији, против које су грмели режимски идеолози: средство да се стекне новац како би се преживело. Оно што се у овим чланцима идеализује није, дакле, сам појам рада, већ услови у којима се он наводно обавља у Великонемачком рајху. Касније ће се појавити низ сличних чланака, који ће у позитивном светлу приказивати услове живота и рада српских радника у Немачкој.⁶¹ У неким чланцима посебна пажња посвећена је културном животу страних радника,

⁶⁰ М. Мар., „Прекисиноћ отпутовала прва група наших радника у Немачку”, *Ново време*, 6. јул 1941, стр. 6; „Наши радници одлазе на рад у Немачку”, *Обнова*, 8. јул 1941, стр. 3.

⁶¹ „Живот страних радника у Немачкој”, *Ново време*, 14. септембар 1941, стр. 8; „Српски радници у Немачкој”, *Ново време*, 12. октобар 1941, стр. 5; Н. Маринковић, „Срби на фронту Нове Европе”, I, *Обнова*, 23. фебруар 1942, стр. 5; Исто, II, *Обнова*, 24. фебруар 1942, стр. 5; Н. Маринковић, „Посета логорима српских радника у западној Немачкој”, *Обнова*, 26. март 1942, стр. 4; С. М. Јанк., „Српски радници у индустријским предузећима”, *Ново време*, 3. април 1942, стр. 3; Петар Предић, „О животу српских радника у Дрездену”, *Ново време*, 8. април 1942, стр. 3; Н. Маринковић, „Посета логорима наших радника у Бохуму”, *Обнова*, 9. април 1942, стр. 4; Милан Микашиновић, „40.000 српских радника убраја се међу најбољу радну снагу”, *Ново време*, 23. април 1942, стр. 3; Л. М. Ч., „У Немачкој се већ налази око 40.000 српских радника”, *Обнова*, 6. мај 1942, стр. 4; Петар Предић, „Дрезден, град страних радника”, *Ново време*, 28. мај 1942, стр. 3; Б. Чолић, „Како живе српски радници у Немачкој”, *Ново време*, 24. јун 1942, стр. 3; Петар Предић, „Акордни рад у немачким предузећима”, *Ново време*, 12. јул 1942, стр. 3; „Регулисање социјалног осигурања запослених у Немачкој”, *Ново време*, 2. септембар 1942, стр. 4; М. Микашиновић, „Наш радник достојно репрезентује своју земљу”, *Ново време*, 3. септембар 1942, стр. 3; „Немачки фронт рада за стране раднике”, *Ново време*, 5. септембар 1942, стр. 2; Јован Куглер, „Наши радници имају услове за леп развитак”, *Ново време*, 8. септембар 1942, стр. 3; С. М. Јанковић, „Српски радници у Немачкој”, *Ново време*, 17. септембар 1942, стр. 3; Исти, „Ускоро ће ми доћи брат”, *Ново време*, 23. септембар 1942, стр. 3; Стојан Т. Нешић, „Захвалност српских радника у Немачкој генералу Недићу”, *Ново време*, 18. март 1943, стр. 3; Владан Сотировић, „На путу са нашим радницима за Немачку”, *Ново време*, 8. април 1943, стр. 3; М. Младеновић, „Срби на другом фронту”, *Ново време*, 10. април 1943, стр. 3; Слоб. Јанковић, „Српски радници у Бечу”, *Ново време*, 15. април 1943, стр. 3; С. Краков, „Како живи српски радник у Немачкој”, *Ново време*, 22. април 1943, стр. 3; Вл., „Зашто радници из целе Европе радо одлазе у Немачку на рад”, *Ново време*, 23–24. април 1943, стр. 3; „Старање за стране раднике у Немачкој”, –, 30. април 1943, стр. 2; Вл. Сотировић, „Раднички логор у згради једне банке”, *Ново време*, 1–2. мај 1943, стр. 3; „Српске раднице у Немачкој”, *Ново време*, 9. октобар 1943, стр. 3; „Српски добровољни радници у Немачкој”, *Обнова*, 26. јул 1944, стр. 2.

прославама и провођењу слободног времена,⁶² што је додатно улепшавало слику гастарбајтерског живота. У складу с истицањем религијских вредности колаборационистичког режима (насупротив безбожном комунизму), писано је и о прославама верских празника.⁶³ Врхунац пропагирања рада путем рекламирања доколице представљају чланци који су описивали излете организоване за српске раднике у Рајху.⁶⁴ Допуну оваквој пропаганди чиниле су notiце које су се повремено појављивале, обично под насловом Дознаке српских радника из Немачке,⁶⁵ а извештавале су о суми новца коју су до одређеног тренутка гастарбајтери послали у домовину. Будући да притом нису давани подаци ни о броју радника ни о дужини њиховог боравка у Немачкој, читалац није био у могућности да процени колике су биле дознаке по раднику, односно колико је поједини радник могао просечно да уштеди током свог боравка на раду у Рајху. Стицање праве слике на основу оваквих штурих новинских вести било је отежано и због велике ратне инфлације, како у Немачкој, тако још више у Србији, тј. недостајале

⁶² „Наши у Немачкој”, *Наша борба*, 7. март 1942, стр. 7; С. М. Јанк., „Забава за стране раднике у Берлину”, *Ново време*, 21. март 1942, стр. 3; С. М. Јанковић, „Српски радници на забави у Берлину”, *Ново време*, 2. јун 1942, стр. 3; С. М. Јанк., „Снага и радост за стране раднике у Берлину”, *Ново време*, 13. новембар 1942, стр. 3; С. М. Јанковић, „Прва приредба српских радника у Берлину”, *Ново време*, 11. децембар 1942, стр. 3; „Наши радници као глумци, музичари и – мађионичари”, I, *Обнова*, 9. децембар 1942, стр. 4; Исто, II, *Обнова*, 10. децембар 1942, стр. 3; С. М. Јанковић, „Прело и коло на бини у Берлину”, *Ново време*, 26. децембар 1942, стр. 3; Родољуб Ж. Илић, „Треће српско вече у Берлину”, *Ново време*, 19. мај 1943, стр. 3; С. Јанковић, „Весели часови српских радника на обалама Дунава”, *Ново време*, 12. јун 1943, стр. 3; Родољуб Ж. Илић, „Српско радничко дилетантско позориште отпочело је да даје своје претставе у Берлину”, *Ново време*, 20. јун 1943, стр. 3; С. Јанковић, „Духовни напредак српских радника у Немачкој”, *Ново време*, 5. септембар 1943, стр. 3; Исти, „Живот наших у Бечу”, *Ново време*, 19. септембар 1943, стр. 3; „Прослава Христовог васкрсења у Берлину”, *Ново време*, 20. мај 1944, стр. 2; Р. Ж. И., „Оснивање српских радничких библиотека у Немачкој”, *Ново време*, 15. јун 1944, стр. 2; „Како живе страни радници у Бечу”, *Ново време*, 21. мај 1944, стр. 2.

⁶³ „Српски радници прославили су Божић у Немачкој”, *Ново време*, 24. јануар 1942, стр. 5; С. М. Јанковић, „Наш Бадњак и Рождество у Берлину”, *Ново време*, 16. јануар 1943, стр. 3; „Наша прослава Светог Саве у Немачкој”, *Ново време*, 4. фебруар 1943, стр. 3; Слоб. М. Јанковић, „Ускршњи празници наших у Бечу”, *Ново време*, 28. април 1943, стр. 3; „Бадње вече српских радника у Берлину”, *Обнова*, 28. јануар 1943, стр. 2.

⁶⁴ Н. Маринковић, „Центри светског туризма постали су приступачни и српским радницима”, *Обнова*, 19. јун 1942, стр. 4; М. Микашиновић, „Излет српских радника из Берлина”, *Ново време*, 7. јул 1942, стр. 3; С. М. Јанковић, „Српски радници на излету у Потсдаму”, *Ново време*, 10. јул 1942, стр. 3; М. М., „Две стотине српских радника посетило нарочитом лађом Потсдам”, *Обнова*, 14. јул 1942, стр. 3; „Излет српских радника у Гринау”, *Обнова*, 4. август 1942, стр. 4.

⁶⁵ Овакве notiце објављиване су у издањима „Новог времена” за 10. април 1942, стр. 4; 3. јун 1942, стр. 5; 9. март 1943, стр. 4; 24. март 1943, стр. 3; 18. април 1943, стр. 3; 9. мај 1943, стр. 3; 17. август 1943, стр. 4; 8. децембар 1943, стр. 4; 20. фебруар 1944, стр. 3; као и „Обнове”: 15. јул 1942, стр. 5; 10. август 1942, стр. 4; 22. август 1942, стр. 6; 15. септембар 1942, стр. 4; 28. септембар 1942, стр. 5; 7. децембар 1942, стр. 5; 13. фебруар 1943, стр. 5; 24. фебруар 1943, стр. 5; 10. април 1943, стр. 5; 15. мај 1943, стр. 5; 20. август 1943, стр. 5; 4. септембар 1943, стр. 6; 26. октобар 1943, стр. 4; 26. јануар 1944, стр. 4.

су информације о реалној вредности зарађеног и уштеђеног новца у некој стабилној валути, на основу чега би читалац могао да оствари увид у висине износа о којима се писало и њихов наводни пораст.

У којој мери су животни услови српских добровољних радника у Немачкој заиста одговарали слици коју је о томе ширила колаборационистичка штампа, тешко је поуздано рећи, баш као и када су у питању животни услови обвезника обавезног рада. Извори о томе су врло непотпуни, а комисије које је српска влада слала у Немачку имале су само делимично могућности да обиђу српске раднике и упознају њихов прави положај.⁶⁶ Оно што се упадљиво ретко среће у чланцима о српским радницима у Немачкој јесте идеолошки моменат, иначе изузетно присутан при готово сваком спомињању рада у српском контексту. М. Младеновић у једном чланку наводи да српски радници у Рајху постају свесни „користи њиховог рада за борбу против комунизма”,⁶⁷ док Златан Саватић тачно повезује рад српских гастарбајтера са збивањима на светским фронтима.⁶⁸ Др Никола Марковић пак њихов рад у Немачкој ставља у контекст у који је био карактеристичан и за рад у окупираној Србији, указујући да је то „важан и спасоносан посао” који „доприноси сретнијој будућности Србије и на политичком пољу”.⁶⁹ Како објаснити овакву готово потпуну деидеологизацију чланака о радницима у Немачкој? Изгледа да се одговор крије у непосредности немачких интереса, који у случају „намамљивања” страних радника нису били прикривени: свима је било јасно да Немачкој треба радна снага, а она је придобијана традиционалним и најефикаснијим подстицајима: материјалним. Они су, кад је рад у Србији био у питању, били знатно скромнији, а код обавезног рада нису ни постојали, због чега је требало апеловати на патриотизам, родољубље, моралну вредност рада, његова васпитна својства и томе слично.

Као коначна потврда манипулације идејном вредношћу рада у Србији, дошло је и увођење прославе 1. маја као празника рада, који је проглашен за „наш српски празник рада”.⁷⁰ Био је то покушај да се комунистима „избије из руку” једно од омиљених пропагандних средстава и да се осујети прилика да тога дана евентуално организују недопуштена окупљања. Као и много тога, и овај маневар преузет је из арсенала нацистичких друштвених манипулација – наиме, Хитлер је већ 1. маја 1933. године, свега неколико месеци по доласку на власт, увео прославу 1. маја као државног празника, начинивши тако од Немачке, уз СССР, једину земљу у којој се

⁶⁶ Janjetović, *n.d.*, 99–114.

⁶⁷ М. Младеновић, „Срби на другом фронту”, *Ново време*, 10. април 1943, стр. 3.

⁶⁸ Златан М. Саватић, „Међу нашим у Грацу и Регензбургу...”, *Обнова*, 23. август 1942, стр. 4.

⁶⁹ Никола Маринковић, „Међу нашим у Кронајбургу”, *Обнова*, 9. јун 1942, стр. 3

⁷⁰ „Наредба старешине Српске заједнице рада”, *Обнова*, 30. април 1943, стр. 3; „Поворка од 10.000 грађана и сељака прошла је главним улицама Крагујевца”, *Обнова*, 3. мај 1943, стр. 5; „Свечана прослава Дана рада у Шапцу”, *Обнова*, 4. мај, 1943, стр. 4.

тај дан обележавао на овакав начин.⁷¹ Премда је све ово величање рада и истицање потребе да се у интересу Србије ради више и боље делом заиста почивало на објективним потребама, у крајњој линији оно се спроводило само у функцији немачког ратног напора, односно у функцији тога да Србија својим радним потенцијалима помогне тај напор. Ово се видело у појединим кључним тренуцима, када су мере немачких власти директно примењиване, иако под домаћом маском: нпр. кад су у марту 1943. године уведене ратне привредне мере Рајха, тј. кад се прешло на тоталну економску мобилизацију покорене Европе.⁷² Премда се радило о очитом заостравању услова живота и рада, штампа је добила задатак да то прикрије и ублажи застрашујући утисак ове чињенице. Тако је „Ново време” тврдило да се у ствари и није радило ни о каквој новини, јер је Уредба о обавезном раду већ дуже време била на снази. Као једину стварну новину лист је најавио могућност слања обавезних радника у Немачку, и то мушкараца од 18 до 45 година и жена од 21 до 35 година. Од ове обавезе били су изузети власници пољопривредних имања и њихове жене, свештеници, ђаци и заводски питомци. Приликом пријављивања обвезници су могли да изјаве за коју врсту послова су се сматрали посебно способним.⁷³ Вест о могућности да и жене буду ангажоване на раду ван Србије изазвала је прилично узнемирење у јавности, тако да је министар и шеф Управе града Београда Драги Јовановић преко штампе морао да умири људе изјавом да се жене и стручна радна снага неће слати на рад ван Србије.⁷⁴ Поред осталог, новим мерама уведено је и минимално радно време од бар 8 сати, а послушна штампа пожурила је да објасни да такво радно време не постоји само у Србији, већ и у Немачкој (где је било и дуже) и у другим земљама Тројног пакта. Штавише, као крунски доказ, потегнута је и чињеница да је радно време још више продужено у неким демократским земљама (Велика Британија, Швајцарска) него у Немачкој!⁷⁵

⁷¹ William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany*, London 1976, pp. 252–253; Richard Grunberger, *The 12-Year Reich. A Social History of Nazi Germany 1933–1945*, p. 205.

⁷² „Уредба о увођењу ратно-привредних мера Рајха”, *Лист уредаба заповедника Србије*, 26. фебруар 1943, стр. 309–310; „Србија и тотални рат – Уредба о увођењу ратно-привредних мера рајха”, *Ново време*, 27. март 1943, стр. 3; „У борби за бољу будућност”, *Обнова*, 27. март 1943, стр. 5.

⁷³ „Друга уредба за спровођење Уредбе о увођењу ратно-привредних мера рајха”, *Ново време*, 27. март 1943, стр. 3. Видети и: „Друга уредба за спровођење Уредбе о увођењу ратно-привредних мера Рајха”, *Лист уредаба заповедника Србије*, 26. март 1943, стр. 313–315.

⁷⁴ Изјава министра Драгог Љ. Јовановића, НВ, 4. април 1943, стр. 3; Српске мајке, жене, кћери и сестре неће бити позиване на обавезни рад у Рајху нити ван територије Србије, *Обнова*, 3. април 1943, стр. 5.

⁷⁵ Будућност Србије тражи рада и напора, *Обнова*, 14. јул 1943, стр. 3.

Писање српске колаборационистичке штампе о раду увек је било у функцији спровођења немачких политичких и економских интереса у окупираној Србији. Иако је штампа у целини мало писала о немачком присуству и надзору над српском администрацијом, било је јасно у чије име је штампа говорила: никакве самосталности у њеном писању није могло бити. Све што је објављивано, морало је проћи кроз немачку цензуру, па макар и било инспирисано од самих немачких власти. Тема рада обрађивана је у контексту економске обнове (што је био синоним за немачку експлоатацију) и изграђивања новог друштвено-економског модела, заснованог на новим идеолошким поставкама. То ново друштво требало је да превазиђе слабости како „плутократског” капитализма, тако и „реалног” социјализма. Притом је рад за добробит заједнице требало да буде основно мерило вредности појединца, али и народа у новом европском поретку. Штампа је кроз новинарске текстове и преношење изјава политичара доприносила глорификацији рада као идеолошке вредности, при чему треба имати на уму да је рад схватан и апстрактно и конкретно. Упркос честом спомињању, он заправо често није био главна тема текстова, односно говора српских званичника. Као и о целом концепту новог друштва, о конкретном регулисању положаја радника и вредновању рада, било је мало речи. Он је био коришћен као погодна поштапалица у подстицању становништва на веће прегалаштво ради постизања економских циљева, али и као средство одвраћања од бављења политиком. Иако су обиље необављених послова из доба мира и мноштво нових потреба условљених ратом могли да учине радну пропаганду уверљивом, заправо није било потребно много да се уочи чији се интереси у ствари крију иза маске српске националне моралне и материјалне обнове. Тамо где се рад појављивао у својој огољеној, готово бруталној форми – као у случају обавезног рада у рудницима и на градилиштима – штампа је о њему прво ћутала, да би, пошто су се радилишта обавезног рада већ по злу прочула, почела да приказује његову улепшану слику. У погледу писања о НСОС-у, у којој је рад био умеренији, чинећи само део целог идеолошко-економског пројекта, штампа је имала више маневарског простора. Коначно, у случају позивања добровољаца да се пријаве за рад у Немачкој, штампа је поступала као обична маркетиншка агенција, која се трудила да материјалним мотивима (добра плата, добри услови рада, смештаја, довољна исхрана) привуче потенцијалне раднике. Каква год била форма њеног писања, српска штампа под окупацијом третира је питање рада у складу са потребама окупатора.

II
СРПСКИ РАДНИК
ГЛАСНИК СРПСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ РАДА
Год. I Број 12 Београд, 3. октобра 1943. Страна 3. јануар

**СРПСКА ЗАЈЕДНИЦА РАДА
И НАШ ДРУШТВЕНИ ПРЕПОРОД**

Српски радник у својој историји имао је велику улогу. Он је био један од најбољих и најхрабријих борца за слободу и независност наше земље. У овим тешким данима, када је свакога од нас позвао да се жртвује за своју земљу, Српски радник је био један од оних који су нас подстицали да се придружимо његовој борби. Он је био један од оних који су нас подстицали да се придружимо његовој борби. Он је био један од оних који су нас подстицали да се придружимо његовој борби.

ПРОСВЕЂАВАЊЕ СРПСКОГ РАДНИКА

Трговци, индустријалци и занатлије, који су се придружиле Српској заједници рада, имају велику улогу у просвећивању српског радника. Они морају да се труде да своје раднике просвете и да их подготове за будућност. Они морају да се труде да своје раднике просвете и да их подготове за будућност. Они морају да се труде да своје раднике просвете и да их подготове за будућност.

Српски радник је један од најбољих и најхрабријих борца за слободу и независност наше земље. Он је био један од оних који су нас подстицали да се придружимо његовој борби. Он је био један од оних који су нас подстицали да се придружимо његовој борби. Он је био један од оних који су нас подстицали да се придружимо његовој борби.

Појам рада у колаборационистичкој пропаганди: васпитно средство и једини гарант сигурне будућности

